

Ontologija

NIEKO NĖRA, ARBA BŪTIES PROBLEMA SOFISTŲ MĄSTYME

Skirmantas Jankauskas

Vilniaus universiteto Filosofijos katedra
Didlaukio g. 47, LT-2057 Vilnius
Tel. (370 2) 77 07 06
Faks. (370 2) 62 79 50
El. paštas: S.Jankauskas@tic.lt

Straipsnyje nagrinėjami dviejų iškilusių sofistų – Gorgijo ir Protagoro – mąstymo atgarsiai graikų filosofijoje. Tariaama, kad sofistų judėjimas savo siekiais ir prielaidomis yra naujas ir santykinai autonomiškas reiškinys graikų kosme, o dėl to jį reikia legalizuoti. Mėginama parodyti, kad sofistai įsivelia į filosofinę diskusiją, siekdami prasimušti kosme ontologinę nišą savo veiklai. Vadovaujantis tokiu požiūriu analizuojamas Gorgijo kūrinys „Apie nebūtį, arba prigimtį“. Parodoma, kad jame logiškai „sukiršinamos“, taigi ir nuvainikuojamos ligtolinės filosofijos išvados. Daroma išvada, kad taip Gorgijas sukomplikuoja ligtolinį „naivų“, arba neproblemišką, graikų filosofavimą, o antra vertus, negatyviai nužymi pamatinę sofistų veiklos prielaidą – žmogaus nuomonės reikšmingumą. Vėliau parodoma, kad tą pačią prielaidą jau pozityviai pagrindžia Protagoras savo garsiuoju žmogaus-mato kriterijumi. Patikslinama, kad šio kriterijaus esmė ta, kad kosmo (logo) juslinis permatavimas nureikšmina mąstymą, taigi ir kilusius vidinius prieštaravimus, kartu santykinai išlaisvina kalbą ir sudaro prielaidas sofistiniam iškalbos menui atsirasti. Straipsnis baigiamas išvada, kad sofistų idėjų sąlytis su graikų filosofija privertė graikų filosofus įsisąmąninti pamatines – būties, pažinimo ir vertybių – problemas.

Prasminiai žodžiai: ankstyvoji graikų filosofija, sofistai, būtis, pažinimas, žmogus-matas, retorika.

Sofistai tradiciškai žinomi kaip antikos švietėjai. Jie pasirodo antikos mąstymo horizonte V a. pr. m. e. ir imasi kilnios politinio bei kultūrinio auklėjimo misijos. Sofistų sąjūdis atsiranda graikiškojo kosmo socialiniu užsakymu. Kokybiškai ir kiekybiškai ūgtelėjusi graikų demokratija įtraukia į politinį gyvenimą tam visiškai nepasirengusį visuomenės sluoksnį. Čia graikui atsiranda galimybė naujai save sureikšminti, pavyzdžiui, pelnyti politinį pripažinimą, šlo-

vę ar net valdžią. Tačiau graikas jau negali to padaryti ankstesniais visuomeninio susireikšminimo būdais, pavyzdžiui, savo fiziniais ar karinio miklumo pranašumais. Politika – naujas žaidimas, žadantis ne tik naujus laimėjimus, bet ir reikalaujantis naujų įgūdžių, kurie nėra nei prigimtiniai, nei kaip nors numatyti graikiškojo „švietimo“ sistemoje. Sofistai yra tie žmonės, kurie atsiliepia į šią socialinę reikmę ir imasi naujos išminties mokytojų vaidmens. Tačiau lig-

toliniame kosme tokia veiklos rūšis nėra numatyta. Šnekant antikos mitiška kalba, kosme nėra dievo, kuris skatintų (taigi ir apskritai leistų) tokio pobūdžio veiklą. Taigi sofistai privalo prasimušti ontologinę nišą konservatyviame antiikinio mąstymo horizonte. Ir filosofija jiems tapo pagalbininke. Sofistų šviečiamajai veiklai tiesiogiai nereikia jokio sąlyčio su filosofija. Tiesa, sofistai filosofijoje randa savo veiklai tinkamų priemonių, pavyzdžiui, labai vaisingai pasinaudoja elėjiečių filosofijoje ypač išryškėjusiais loginio mąstymo būdais. Tačiau filosofijos siekiai ir vertybės jų veiklos požiūriu nėra reikšmingi. Ir jie įsivelia į filosofiją tik verčiami būtinumo teoriškai legalizuoti savo veiklą antikos dvasiniame horizonte. Mat filosofija, suteorindama mitą, formaliai jau irgi žengia šalia, taigi ir anapus mito. Šia prasme potencialiai „laisva“ filosofijos teorinė stovėseną formaliai jau reiškia galimybę papildyti graikų pasaulį naujais konstituciniais elementais. Tačiau turiningai filosofija lieka mito kontekste, o todėl sofistai gali nusižymėti vietą ir ją išplėsti kosmą tik polemizuodami su ligoline filosofijos tradicija, net peržengdami jos ribas. Vertybinis reliatyvizmas ir yra būdas, kuriuo sofistai išklibina mitu susisaisčiusio antikinio pasaulio ribas ir pradeda to pasaulio vidinę eroziją. Savo veikla jie klibina to pasaulio pastolius praktiškai, o savąja polemika su filosofija – teoriškai. Taigi sofistų sąlytis su filosofija yra tik išvestinis jų veiklos aspektas, nulemtas ir valdomas platesnių siekių. Tačiau Sokratas ir Platonas įsivelia į polemiką su sofistais ir nejučia juos padaro filosofais, tiesa, ne itin vykusiais. Platonas yra bene uoliausias graikų filosofijos tradicijos sargas, ir jam tiesiog rėžia akį negatyvusis sofistų veiklos aspektas, o šis išryškėja tiek, kiek sofistų mąstymas ir veikla susiliečia su filosofijos tradicija. Mat jų vertybinės nuostatos tiesiog kertasi su ligtolinės filosofijos vertybiniais siekiais. Iš pir-

mo žvilgsnio jie tiesiog pamina anų graikų filosofų puoselėtas vertybes. Platonui atrodo tiesiog šventvagystė, kad sofistai gali vaikytis naudos ir vardan jos išduoti pačią tiesą. O sofistams toks vertinimas, matyt, nėra motais, nes jiems nėra motais paties vertinimo pamatai. Jiems praktiniai dalykai ir jų reikšmės yra kur kas svarbiau už teorines vertybes, ir todėl platoniškoji kritika jų akimis turėtų būti veikiau paties Platono naivumo demonstravimas. Ir vis dėlto dieviškojo Platono autoritetas lėmė tai, kad dar ilgai paskesnėje filosofijos tradicijoje sofistai buvo vertinami negatyviai, o dažnai ir kaip paiki pokštinkai. Štai net toks filosofijos istorijos žinovas kaip W. Windelbandas vieno iškiliausių sofistų Gorgijo samprotavimus buvo linkęs traktuoti kaip subtilią, tačiau bevaisę dialektiką (Винделбанд 1883: 101). Vis dėlto tarus, kad sofistų sąlytis su filosofija priklauso nuo tikslų, peržengiančių filosofijos siekius, sofistų idėjų atgarsis filosofijoje, matyt, įgytų kitokį skambesį. Laikantis tokios nuostatos šiame straipsnyje ir ketinama paanalizuoti dviejų žymiausių antikos sofistų – Gorgijo ir Protagoro – apmąstymus filosofijos pamatinių būties ir pažinimo problemų aspektu. Tokios analizės atskaitos tašku čia gana laisvai pasirinktas šokiruojantis savo tezėmis Gorgijo kūrinys „Apie prigimtį, arba nebūtį“. Ar toks pasirinkimas bus vaisingas, turėtų išryškėti analizės metu.

Gorgijo kūrinys „Apie nebūtį, arba prigimtį“ užbaigia, taigi savotiškai vainikuoja ankstyvosios graikų filosofijos paieškas. Pirmųjų graikų filosofų mąstyme dominavo $\alpha\rho\chi\eta$, arba pirmojo prado problema, kuri dėl šio mąstymo sinkretiškumo buvo tuo pat metu ir formalus, ir dalykinis jų filosofavimo interesas. Ši graikų filosofijos orientacija atsispindėjo ir pirmųjų kūrinių pavadinimuose. Jie dažniausiai vadinosi „Περὶ φύσεως“, t. y. „Apie prigimtį“. Gana nuosekliai logiškai pradėję mąstyti elėjiečiai išmaš-

tė esant tik būtį, kuriai faktiškai ir suteikė αρχη prasmę. Apie tai net išoriškai galima spręsti iš elėjiečių mokyklą užbaigiančio Meliso kūrinio pavadinimo. Jo tradicinis kūrinys vadinosi „Apie prigimtį, arba būtį“. Taigi čia jau nedviprasmiškai buvo nurodyta, kad filosofijos pamatinis dalykinis interesas yra būties problema. Lig tol dominavęs formalusis filosofavimo interesas virto tik paieškos krypties nuoroda, taigi tarsi tapo perregimu ir nublanko dalykinio – būties – intereso šešėlyje. Logiškai išmąstę esant tik būtį, tos pačios logikos vadovaujami elėjiečiai turėjo pripažinti ne tik lig tol aptiktų kitų pradų, bet ir su tais pradais suaugusio pasaulio – regimojo kosmo netikrumą¹. Taigi loginio sąmoningumo branda antikos filosofijoje sukėlė vidinį konfliktą. Dar Mileto mokykla, kasdienio graiko požiūrį palaikanti tradicija, tikrumą matė regimojo kosmo dalykuose, o elėjiečiai – vien mąstomoje būtyje. Abi šalys turėjo stiprių argumentų: pirmųjų pusėje buvo sveikas protas, o antrųjų – nepalenkiama logika. Kai kurie graikų filosofai, pavyzdžiui, atomistai, dar mėgino šioje prieštaringoje situacijoje rasti kompromisą. Suskaidydami būtį į atomus, taigi pažeisdami elėjietiškos būties vientisumo reikalavimą ir įvesdami tuščios erdvės prielaidą, taigi nesantį nieką paversdami esančiu², jie bandė paaiškinti regimojo kosmo reiškinius ir pateisinti jų tikrumą. Šis kompromisas buvo galimas tik darant akivaizdžius elėjiečių mąstymo pažeidimus. Tačiau ir toks kompromisas nebuvo pakankamas suderinti nesuderinamas pozicijas, nes kai kurių pažinimo, o juo labiau etinių dalykų atomistai net nemėgino aiškinti vien atomų judėjimu

¹ „Ir žemės, ir vandens, ir oro, ir ugnies, ir geležies, ir aukso – vienygyvų, kitų negyvų, taip pat balto bei juodo ir viso kito, ką žmonės sako esant tikra (αληγη)“ nėra. „Juk jci būtį iš tikro, tai nesikeistų“ (Diels 1912: 294).

² „Juk yra būti yra, o nieko nėra“ (Diels 1912: 267).

tuščioje erdvėje. Todėl Demokritui teko atiduoti duoklę esamybei ir aiškinti kai kuriuos dalykus, kaip pasakytų pozityvistai, tegu ir išradinomis, tačiau *ad hoc* hipotezėmis. Ir nors Demokritas tikrai buvo nebanalus mąstytojas, tačiau jo likimas antikoje³ yra kompromisinės pozicijos nevaisingumo, taigi ir esminės ankstyvosios graikų filosofijos krizės ženklas. Šioje kritinėje graikų filosofijai situacijoje ir pasirodo sofistai. Jų socialinis pašaukimas lemia tai, kad jie iškyla jau ne filosofijos tradicijoje, o tarsi šalia jos. Todėl jie jau nėra saistomi „partinio“, o kartu ir „egzistencinio“ šios tradicijos intereso ir gali drąsiai pasakyti tradicijos šalininkų kompromisais maskuojamą tiesą. Aiškiausiai tą tiesą pasako Gorgijas, ir ji jau akivaizdžiai matyti iš Gorgijo kūrinio pavadinimo. Juo išsakyta programinė Gorgijo svarstymų kryptis – nedviprasmiškai skelbiama, kad ankstyvosios antikos filosofijos ieškojimai atvedė į nieką. Taigi šio kūrinio išvados visą ligtolinę filosofavimo tradiciją ne tiek vainikuoja, kiek nuvainikuoja.

Gorgijo kūrinys sudarytas iš trijų dalių, kuriose įrodoma po vieną tezę. Pirmoji tezė skelbia: „Nieko nėra“. Jai pagrįsti Gorgijas išskiria tris galimus to, kas galėtų būti, atvejus. O būti galėtų arba būtis, arba nebūtis, arba būtis ir nebūtis kartu. Toks išvardijimas jau yra ženklas, jog Gorgijas yra įsisauginęs, kad pilnutinis įrodymas turėtų numatyti visus galimus įrodinėjamo dalyko atvejus. Pirmiausia Gorgijas aptaria nebūties atvejį. „Kadangi ji mąstoma kaip nesanti, tai jos neturėtų būti; bet ji yra nebūtis, taigi vis dėlto yra“ (Секст Эмпирик 1975: 73). Kadangi sofistai šiame straipsnyje aptariaimi jų polemikos su filosofais kontekste, tai čia ir toliau nebus leidžiamasi į Gorgijaus argumentų

³ „Atėjau į Aténus ir nickas manęs nepraziño“ (Дюген Лээртский 1986: 370).

loginio korektiškumo analizę, o bus elgiamasi „sofistiškai“, t. y. tenkinamasi nuorodomis į jų „korektiškumą“ ankstyvosios filosofijos tradicijos požiūriu. Laikantis tokio požiūrio, pirmoji tezė akivaizdžiai mėgdžioja garsiąją Parmenido ištarą ir, vadinasi, yra tiek pat teisinga. Antroji tezė jau remiasi subtilesne sofistinė išvalga. Kalbant apie nebūtį, galimas ir sakinyš, kad ji yra nebūtis. Sofistams (ir mums) kalba jau atsisakydama nuo kosmo (apie tai dar bus kalbama šiame straipsnyje vėliau), ir jie jau galėtų konstatuoti, kad „yra“ šiuo atveju tėra tarinio jungiamoji dalis, neįsteigianti vardinės tarinio dalies „egzistenciško“ buvimo. Tačiau ikisofistiniam graikui, taigi ir ikisofistinei filosofijos tradicijai, kalba dar suaugusi su kosmu ir žodis dar yra kūnas. Taigi galimas sakinyš „ji yra nebūtis“ vis dėlto įsteigia nebūtį ne tik sakinyje, ne tik kalboje, bet ir kosme. Vadinasi, nebūtis vis dėlto yra. „Tačiau visiškai nesusipratimas, kad kas nors vienu metu būtų ir nebūtų. Vadinasi, nebūtis nėra“ (Секст Эмпирик 1975: 73). Šioji išvada greta savo tiesioginio turinio atskleidžia dar vieną sofistų loginio sąmoningumo ypatumą: jie jau žino (dar elėjiečių išmėgintą) argumentavimo *ad absurdum* būdą. Gorgijas šiuo argumentavimo būdu dar kartą pagrindžia nebūtį nesant. Mat „jei nebūtis būtų, tai turėtų nebūti būties, nes būtis ir nebūtis yra priešingybės; ir jei nebūtis turėtų savybę būti, tai būtis turėtų savybę nebūti. Bet ginegalima pripažinti, kad būties nėra. Vadinasi, neturėtų būti nebūtis“ (Секст Эмпирик 1975: 73). Pasigalynėjęs su nebūtimi, Gorgijas imasi elėjietiškosios būties ir čia jau įžengia į tiesioginę polemiką su ankstyvąja filosofijos tradicija. Loginė būties anihilacija irgi numato tris atvejus, kuriais Gorgijas, matyt, siekia aprėpti ne tik Parmenido būtį, bet ir miletiškos pakraipos filosofų pradus. Taigi galimi trys būties atvejai: ji yra arba amžina (elėjietiškoji būtis), arba tampanti (konkretūs

kosmo dalykai), arba amžina ir tampanti vienu metu (pirmųjų filosofų pradai). Pirmiausia Gorgijas aptaria, rodytųsi, elėjiečių argumentais nepriekaištingai sutvirtintą, taigi patvariausią, amžinos būties atvejį. „Jei būtis amžina, tai ji neturi jokios pradžios (arche). <...> Jei ji neturi pradžios, tai ji yra neapibrėžta (απειρον)“ (Секст Эмпирик 1975: 74). Čia Gorgijas tik pakartoja Meliso išvadą, logiškais jungusią išvalgiojo Anaksimandro apeironą su Parmenido būtimi. Pats Parmenidas vargu ar būtų pritaręs tokiai sintezei. Aptardamas būties savybes, jis pasuko kitu keliu. Matyt, atiduodamas duoklę vaizdinei vis dar sinkretizuojančio graikiško mąstymo ypatybei, jis manė, kad mąstant apie būtį vis dėlto turėtų būti galutinė riba (περα), o todėl veikiai konstatavo būtį esant sfera (σφαίρα)⁴. Tačiau Meliso išvada akivaizdžiai logiškesnė. Taigi amžina būtis turėtų būti ir neapibrėžta. „O jei ji neapibrėžta, tai jos niekur nėra“ (Секст Эмпирик 1975: 74). Ši išvada taip pat nėra gudraujančio sofisto išmonė, o tik meistriškai pritaikyta viena iš Zenono aporijų. Tai šis loginių kasų meistras, kompromituodamas regimąjį kosmą, taigi „tvirtindamas“ būtį klausė: „Jei yra vieta, tai kur ji?“ Gorgijas peradresuoja šį klausimą neapibrėžtai būčiai ir ši ... tiesiog pradingsta. Juk vietos nuoroda būtų ap(ib)rėžtu ta vieta. Taigi neapibrėžtai būčiai vietos nurodyti negalima, vadinasi, jos niekur nėra. O jei jau jos niekur nėra, tai ir apskritai nėra (Секст Эмпирик 1975: 74). Šioji išvada Platonui sukeltų šypseną, nes jis jau iškėlęs būtį anapus regimojo kosmo. Tačiau sinkretiškai mąstantys ankstyvieji filosofai tokiam argumentui neturėtų jokių priešnuodžių. Įrodęs nesant amžinos būties, Gorgijas jau galėtų ir atsikvėpti. Mat įro-

⁴ „Kadangi yra galutinė riba, tai apskliausta ji iš visų pusių ir panaši į tobulai apvalų rutulį“ (Estctika 1999: 469).

dyti nesant tampančią (γενητον) būtį yra vieni niekai. Juk tampanti būtis galėtų rasti tik iš būtis arba nebūtis. Tarus, kad ji atsiranda iš būtis, tenka pripažinti, kad dar prieš atsiradama ji jau yra kaip būtis, taigi tiesiog yra ir, vadinasi, negali būti tampanti. Na, o atsirasti iš nebūtis ji negalėtų dėl to, kad nebūtis nesusijusi su buvimu ir todėl iš jos negali kilti joks (esantis) dalykas (Секст Эмпирик 1975: 74). Taigi ir tampančios būtis nėra. Na, o vienu metu amžinos ir esančios būtis nėra dėl to, „kad viena čia neigia kita, ir jei būtis amžina, tai ji neatsirado, o jei atsiradusi, tai ji jau neamžina. Taigi jei būtis nėra nei amžina, nei tampanti, nei viena ir kita kartu, tai jos ir nėra“ (Секст Эмпирик 1975: 74). Griežtesniu požiūriu šios Gorgijo išvados yra veikiau išvados apie atitinkamų sąvokų loginio mąstymo galimybes, o ne apie ontologinį atitinkamų referentų tikrumą. Tačiau elėjėčiams loginis korektiškumuos dar buvo ir tikrumo matas, taigi polemikoje su jais ir visa anksčiau filosofijos tradicija akcento perkėlimas nuo loginės galimybės prie ontologinio tikrumo visai pamatuotas. Toliau pagrįsdamas savo pirmąją tezę, skelbiančią, kad nieko nėra, Gorgijas dar aptaria vienatinės ir daugiopos būtis atvejus. Ir vėl be ypatingo vargo pasiremdamas iš dalies Zenono, iš dalies Meliso argumentais parodo ir tokių būtis atvejų negalimumą. Nebetęsiant Gorgijo pirmosios tezės paskesnių argumentų detalios analizės, jau galima konstatuoti, kad toji tezė yra savotiška aporija visai anksčiau graikų filosofijai. Juk ta tezė pagrindžiamą meistriškai supriešinant toje tradicijoje nutikusius samprotavimus, taigi atskleidžiamas tos tradicijos vidinis prieštaravimas ir, vadinasi, parodoma, kad jos ieškojimais veda į nieką.

Gorgijas nesustoja ties šiuo negatyviu rezultatu, bet veikiai įrodo dar vieną negatyvią tezę. Ir tai yra ženklas, kad Gorgijui (sofistams) poleminius sąlytis su ligtoline filosofija nulemtas

ne šios filosofijos plėtotės vidinės „logikos“, o veikiau nuosavų (nefilosofinių) siekių. Antroji Gorgijo tezė skelbia: jei kas nors ir yra, tai yra nepažįstama ir nemažstoma (Estetika 1999: 481). Ši tezė įrodoma pasiremiant kita aksiomiškai akivaizdžia teze: „jei tai, kas mažstoma, nėra būtis, tai būtis nemažstoma“ (Estetika 1999: 481). Iš tiesų traktuojant mažstamą graikiškai, t. y. kaip savotišką regėjimo atmainą, mažstymas tarsi susiliečia su tuo, ką mažsto. Dėl to Parmenidui buvo akivaizdu, kad „viena ir tas pat yra mažstyti ir tai, apie ką mažstoma“ (Estetika 1999: 468). Nėgana to, įtikėjęs loginiu tikrumu, Parmenidas dar išmąstė, kad „viena ir tas pat yra mažstyti ir būti“ (Estetika 1999: 468). Gorgijas savąją aksiomą atvirai ginčija garsiąją Parmenido išvadą ir be vargo ją nugincija. Jis pateikia net keletą tų išvadų kompromituojančių pavyzdžių. Mat jei tai, kas mažstoma, būtų būtis, tai visi pamąstyti dalykai turėtų būti ir, be to, taip, kaip kas nors juos bepamąstyty. Pavyzdžiui, jei kas nors pamąstyty, kad žmogus skrenda ar jūra rieda vežimai, tai taip ir turėtų būti. Betgi akivaizdu, kad taip nenutinka. Vadinasi, tai, kas mažstoma, nėra būtis, nors Parmenidas ne mažiau užtikrintai teigė esant priešingai. Gal kas pamėgintų apginti Parmenidą sakydamas, kad Parmenidui būtis ir yra mažstymas, o ne jūra riedantys vežimai, taigi kad Gorgijas kitaip tematizuoja būtį, t. y. tapatina ją su jusliškais reiškiniiais. Bet pats Parmenidas dar griežtai neskyrė mažstymo ir jusliškų reiškinių, o todėl ir mąstė būtį kaip sferą. Taigi pagal tą pačią logiką galėjo mažstyti ir tuos jūra riedančius vežimus ir įsivelti į tą problemą, kurią nurodė Gorgijas. Antroji tezė tikrai nėra banali graikui, todėl įtaigumo dėlei Gorgijas ją pagrindžia dar ir kitu būdu. Juk vis dėlto galima ir toliau užsispyrus elėjėtiškai būti tikram, kad tai, kas mažstoma, yra būtis. Tačiau tada tektų padaryti išvadą, kad nebūtis nemažstoma, mat priešingiems dalykams turi būti būdingos prie-

šingos ypatybės. Tačiau daug kas iš nebūties dalykų vis dėlto mąstoma, pavyzdžiui, Scilė, chimera. „Vadinasi, būtis nemąstoma“ (Estetika 1999: 482). Akivaizdu, kad šioje įrodymo dalyje Gorgijas jau šiek tiek remiasi jusliškos tikrovės tikrumo prielaida ir ją tapatina su būtimi. Taigi antroji tezė faktiškai konstatuoja, kad mąstymas mąsto savo mąstomuosius dalykus, o ne jusliškus reiškinius. Čia Gorgijas ne patikslina Parmenidą, bet ir bene pirmą kartą graikuose atskiria tai, ką lig tol painiojo sinkretiškai mąstantys graikų filosofai, t. y. mąstymo ir jusliškumo sferas. Kartu jis jau netiesiogiai nurodo ir ankstesnės filosofijos vidinio prieštaravimo priežastį, vadinasi, potencialiai sukuria prielaidą tai filosofijai išbristi iš krizės. Negana to, Gorgijas čia devalvuoja mąstymo dalykus, nes susieja juos su nebūtimi. Šioji devalvacija jau atpalaiduoja nuo stabmeldiško požiūrio į mąstymą ir jau pateisina galimą laisvą (sofistišką) elgseną su mąstymo dalykais.

Tačiau ir ties antrąja, taip rezonansiškai antikos horizonte aidinčia teze Gorgijas dar nesustoja. Jis įrodo dar vieną tezę: „jei būtis ir suvokiama, ji neišaiškinama kitam (žmogui – S. J.)“ (Estetika 1999: 482). Taigi jei būtis yra tai, kas tvyro prieš mus (το υποκειμενον), t. y. regima, girdima ir apskritai jusliškai suvokiama, ir regimi dalykai patiriami rega, o girdimi – klausia, o ne atvirksčiai, tai kaip galima tokią būtį perteikti kitam? Juk tai, kuo pranešame, yra žodis (λογος), o žodis (kaip mąstymo dalykas, t. y. kaip sąvoka) nėra nei tai, kas (jusliškai) tvyro prieš mus, nei būtis. Vadinasi, kitam mes pranešame ne būtį, o žodį, kuris skiriasi nuo to, kas tvyro prieš mus. Taigi kaip regima negali tapti girdima ir atvirksčiai, taip ir (jusliška) būtis negali tapti žodžiu. Vadinasi, būtis kaip jusliški reiškiniai negali būti išaiškinti (perteikti) kitam. Šioji išvada paprastesne formuluote seniai žinoma net paprastam žmogui. Juk sakoma: dėl skonio

nesiginčijama. Gorgijas atskleidžia šio nesiginčijimo priežastį. Konkretus skonis negali būti perteiktas bendrybišku žodžiu kitam. Gorgijas išplečia šią sveiko proto išvadą visoms julsėms. Tačiau ne tai yra Gorgijo svarstymų siekis. Jo samprotavimas remiasi antrosios tezės aptarime nustatyta mąstymo ir jusliškumo sferų skirtimi ir, be to, papildomai numato graikui aki-vaizdžią kalbos sąsają su Gorgijo jau devalvuotu mąstymu. Jei jau kalba skiriasi nuo jusliškų dalykų, tai ir žodžiai negali (adekvačiai) įkeisti jusliškai patiriamų dalykų, kai juos mėginame būtent žodžiais perteikti kitam. Devalvavus mąstymą, taigi ir kalbą, įkeitimas Gorgijo požiūriu jei ir galimas, tai tik ta prasme, kad galbūt juslinis patyrimas suteikia neautonomiškam žodžiui (kalbai, mąstymui) turinį⁵. Taigi išeitų, kad ne žodis aiškina juslinį patyrimą, bet veikiau atvirksčiai – išorinis dalykas yra tai, kas paaiškina žodį. Čia matyti, kad Gorgijas (sofistai) atskiria mąstymą ir kalbą nuo jusliškumo dar nevisiškai, o tik apibrėžia vienpusišką subordinacijos kryptį. Sinkretizuojantis mąstymas laisvai peršokdavo nuo vaizdinių „logikos“ prie sąvokų logikos ir atvirksčiai, ir toks šokinėjimas įsitvirtinant logikai sukėlė ankstyvosios graikų filosofijos krizę. Gorgijas (sofistai) gelbsti graikiškąjį mąstymą iš tokios sumaišties įvesdamas vienpusį judėjimą. Taigi Gorgijas (sofistai) tarsi tramdo mąstymą, savo išvadamis pradėjusį šokiruoti sveiką protą, o kartu ir su juo vis dar suaugusią kalbą, vienpusiškai pajungdamas juos jusliškajai realybei.

Na, o tiesiogiai trečioji negatyvi Gorgijo išvada kompromitavo formalųjį juslinio suvokimo pažintinės kokybės aspektą, tai yra jo bendra-

⁵ „Juk žodis atsiranda veikiant išoriniams dalykams. <...> Dėl patirto skonio atsiranda žodis, atitinkantis tokią savybę, o iš spalvos poveikio – žodis, atitinkantis spalvą“ (Секст Эмпирик 1975: 77).

reikšmiškumo galimybę. Tiesa, ir iki Gorgijo ne vienas antikos filosofas abejojo juslinio suvokimo pažintine verte, o pavyzdžiui, Ksenofanas netgi žmogaus pažintinėmis galimybėmis apskritai. Tačiau dažniausiai tokios skeptiškos išvados apeliavo vien į nuomonių ir pažinimų įvairovės faktą arba, kaip galėjo būti Ksenofano atveju, į religinių dalykų logiką. Tuo tarpu Gorgijo išvada logiškai buvo išrutuliota analizuojant kalbos ir juslinio suvokimo santykį, taigi nesutikti su ja jau reikė polemizuoti su atitinkama argumentacija. Tiesa, ir Gorgijas aptarinėjo juslinį pažinimą, matyt, ne tiek dėl jo paties, o veikiausiai tesiekdamas nuodugnai išanalizuoti ko nors buvimo galimybę. O štai tokio klausimo iki Gorgijo, atrodo, niekas taip radikaliai nekėlė. Visa ligtolinė filosofija, aiškindamasi pirmąjį pradą, paslėptai numatė buvimą visų tų dalykų, tarp kurių to prado ieškojo ir rasdavo. Todėl Gorgijo išvada apie tai, kad nieko nėra, kompromitavo visus tuos ieškojimus ir turėjo antikos filosofijos kontekste aidėti tiesiog klaikiai⁶. Jei toji išvada būtų buvusi vien nuoga tezė, tai ją būtų buvę galima tiesiog ignoruoti kaip pokštą ar nesusipratimą. Tačiau Gorgijas savąją išvadą logiškai pagrindė, taigi nesiskaityti su ja jau nebuvo galima. Po Gorgijo jau nebuvo galima ir toliau laisvai išgalvoti naujų pradų ar kitų esinių ir jais aiškinti, pavyzdžiui, kosmą, bet jau reikėjo juos pačius pagrįsti. Šia prasme galima teigti, kad Gorgijas antikos filosofijoje yra savotiškas būties problemos krikštatis. Po Gorgijo (sofistų) būtis jau tegali būti aptarinėjama problemiška. Susiedamas esinių buvimo aptarimą su jų pažinimo galimybių analize, Gorgijas netiesiogiai nurodė teiginių apie esinius pagrindimo būdą.

⁶ „Ar kas nors begalėjo nužengti toliau už Gorgiją, išdrįsusį teigti, kad nėra jokios būties“ (Diels 1912: 242).

Bet kokį teiginį galima traktuoti kaip atsakymą į klausimą. Taigi ir tris Gorgijo negatyvias tezes galima interpretuoti kaip atsakymus į tris klausimus. Kiekviena Gorgijo tezė apriboja galimo pozityvaus atsakymo į klausimą sferą, bet vis vien palieka tą klausimą atvirą. Gorgijas iš dalies atsako ir pozityviai į pirmuosius du klausimus bei grindžia tais atsakymais paskesnes tezes, taip garantuodamas viso savo kūrinio vidinį rišlumą. Kūrinio stilistinė konstrukcija lemia, kad trečiąja teze numatomas klausimas lieka be pozityvaus atsakymo. Šiuo požiūriu Gorgijo kūrinyje galėtų būti pavaizduotas tokia klausimų ir atsakymų schema.

- I. Numanomas klausimas: Ar yra kas nors?
Negatyvus atsakymas: Nieko nėra (savaimė⁷).
Numanomas pozityvus atsakymas: Kažkaip yra jusliški reiškiniai.
- II. Numanomas klausimas: Ar pažįstama būtis kaip jusliški reiškiniai?
Negatyvus atsakymas: Tokia būtis nemąstoma.
Numanomas pozityvus atsakymas: Ji patiriama jusliškai.
- III. Numanomas klausimas: Kokia juslinio suvokimo pažintinė vertė?
Negatyvus atsakymas: Jis neišaiškinamas ir neperteikiamas kitam.
Numanomas pozityvus atsakymas: ?

Taigi Gorgijo kūrinyje numanomas trečiasis klausimas apie juslinio pažinimo vertę paliktas

⁷ Savo įrodyme Gorgijas vartoja dvi veiksmažodžio *būti* formas: veikiamosios nuosakos esamojo laiko formą εστί ir vidurinėsios nuosakos būsimojo laiko formą εσται. Prieštaravimą mąstant būtį jis konstatuoja kaip tik pastarąją formą. Na, o vidurinioji nuosaka senovės graikų kalboje nurodo veiksmą, kuriuo subjektas veikia save arba vaikydamosis savo interesus. Taigi Gorgijo išvada apie tai, kad nieko nėra, yra išvada apie tai, kad nieko nėra savaimė arba objektyviai.

giu to, kas jam rodosi senatvėje“ (Секст Эмпирик 1975: 72). Ir čia jau galima formuluoti bendrą išvadą: „kiekvienas žmogus yra visų daiktų matas: esančių, kad (kaip) jie yra, nesančių, kad (kaip) jų nėra“ (Секст Эмпирик 1975: 72).

Garsioji Protagoro tezė tik išryškino tą turinį, kurį jau numatė Gorgijo trečioji negatyvi išvada. Ją netgi galima vertinti vien kaip logiškai apverstą Gorgijo išvadą. Gorgijo kūrinio negatyvus stilius leido jam ties tokia išvada sustoti. Užtat Protagoras galėjo išmąstyti papildomas išvadas, taigi ir netiesiogiai atsakyti į Gorgijo kūrinio paliktą atvirą klausimą apie juslinio suvokimo pažintinę vertę. Jei kiekvienas žmogus yra matas (jusliškai suprantamame) pažinime, tai „viskas pasaulyje yra tiesa“ (Estetika 1999: 478), arba juslinis pažinimas visada teisingas. Griežta logine prasme ši išvada nebuvo korektiška, nes negalint perteikti, taigi ir patikrinti (verifikuoti) juslinio suvokimo turinio, jis atsiduria anapus tiesos ir melo. Tačiau formaliai taikant tiesos ir melo dichotomiją jusliniam pažinimui vertinti ir pripažįstant, kad negalima įrodyti juslinio suvokimo klaidingumo, nelieka nieko kita kaip sutikti su Protagoro išvada. O šiam buvo maža ir tokios išvados. Stebėtojiškai pažinimą suprantančiai antikai buvo akivaizdu, kad pažinimo turinys turi sutapti su pažinimo dalyku⁹. Taigi nuo pažintinės išvados Protagoras be didesnių pastangų galėjo pereiti prie ontologinės: „viskas, kas žmonėms reiškiasi, ir yra, o kas niekam iš žmonių nesireiškia, to ir nėra“ (Estetika 1999: 478). Ir nors čia Protagoras (sofistai) susieja būtį su žmogumi, tačiau to nereikėtų suprasti kaip būties subjektyvizavimo, pavydžiui, berkliška *esse percipi* prasme. Antikai

⁹ Šia prasme ir Parmenidui nebuvo sunku konstatuoti, kad „viena ir tas pat yra mąstyti ir tai, apie ką mąstoma“ (Estetika 1999: 468).

tokia išvada taip pat nepasiekiamą kaip ir mėnulis. Mat antikai dar toli iki egoistinio dekartiška prasme subjekto sampratos, taigi žmogus čia ontologine prasme dar yra anonimas ir dėl to negali nusavinti bei subjektyvizuoti jam nutinkančio pažinimo turinio. Visi dalykai (taip pat jusliškai) būna ir nutinka pažinime objektyvia kosmo valia. (Platonas ir Aristotelis vėliau pamėgins nusakyti tos valios turinį.) Žmogus taip pat yra šios valios kaitomas, ir sofistai tik konstatuoja vieną iš šios valios pasireiškimo būdų.

Ir vis dėlto antikos filosofijos kontekste Protagoro išvada turėjo aidėti labai rezonansiškai. Jo tezė apie žmogų kaip visų daiktų matą įteisinga galimybę permatuoti kosmo dalykus tuo matu. Konkreti to permatavimo kryptis jau ryškėjo Gorgijo kūrinio trečiojoje dalyje, kur buvo užsiminta, kad veikia jusliškai dalykai suteikia žodžiams turinį, o ne atvirkščiai. Taigi sekant šia nuoroda, antikos žmogus, pirmiausia sofistai, įgijo teisę peržiūrėti visų žodžių – kalbos, taigi su ja suaugusio kosmo turinį, pamatuodamas žodžius kiekvieną akimirką konkrečiai išgyvenamu turiniu. Sofistai pasuko šiuo keliu, ir žodžiai jų akyse nustojo savo ligtolinių pastovių reikšmių bei prasmių ir tapo jusliško patyrimo mėtomai bei vėtomai. Dėl to kalba tarsi išsilaisvino iš kietos mito globos ir paaiškėjo, kad ji iš dalies yra autonomiška. Sofistai netruko įsižiūrėti į to autonomiškumo ypatumus ir perprasdami juos pasidarė iškalbos (retorikos) mokytojais. Žmogaus-mato kriterijus darė galimą šviečiamąją sofistų veiklą visa jos įmanomo turinio apimtimi, nes legalizavo individualios nuomonės reikšmingumą. Šia prasme jis įteisino ir ūgtelėjusios graikų demokratijos pamatinę prielaidą. Šis kriterijus taip pat gelbėjo kosmą iš tos sumaišties, kurią jame sukėlė logika jau įtikėję, bet iš sinkretiško mąstymo prielaidų dar neišsivadavę elėjiečiai. Pajungiant mąstymą jusliškumui, o

įvertinant jo turinį – kasdieniam mąstymui su jį konstituojančia vertybe – nauda, regimasis kosmas buvo apsaugotas nuo loginės anihiliacijos. Mat sureikšmindami vien jusliškąjį kosmą, sofistai kartu nureikšmino ankstesnės filosofijos išryškintą, bet dar nuo jusliškojo kosmo neatskirtą, o todėl ir suproblemintą mąstomąjį kosmą, taigi ir joje nutinkančius loginius prieštaravimus. Šia prasme jie pasielgė tarsi chirurgai, pašalindami iš kosmo loginių prieštaravimo metastazių apimtą jo dalį. Tačiau tokia operacija neišvengiamai turėjo ir neigiamų padarinių. Kosmas, permatuotas žmogaus matu, susiaurėjo iki jusliškojo jo apvalkalo. Net gana santūrus Protagoras, pamatavęs dievus jusliškumo matu, jų neberado, o todėl ir galėjo samprotauti: „Apie dievus negaliu žinoti, jie yra ar jų nėra, nes daug kas trukdo tokiam pažinimui, – ir klausimas tamsus, ir žmogaus gyvenimas trumpas“ (Диоген Лаэртский 1986: 375). Tradicinės mitiškojo kosmo prasmės ir vertybės sofistų akyse nustojo tikrumo ir ėmė grimzti į nežinią. Tačiau paprastam graikui toks nuostolis buvo beveik nepastebimas ir nepalyginti mažesnis už tą, kuriuo grasino eljėjiečiai. Juk iš pirmo žvilgsnio regimasis kosmas liko nepakitęs ir tarsi nieko nenustojęs, taigi rodėsi, kad sofistai tiesiog išgelbėjo kosmą nuo loginės pragaišties. Tačiau tradicijai ištikimi filosofai gana greitai turėjo pajusti tolimesnius ir grėsmingesnius sofistų veiklos ir mąstymo aidus.

Tradiciónių nuostatų besilaikančius filosofus turėjo ypač sukresti Gorgijo kūrinys, kurio išvados darė beprasmiškas tolesnes bet kokių pradų paieškas. Tačiau, atrodo, to nenutiko. Vis dar į mąstymo vaizdingumą ir santūrumą linkusiai antikai turėjo kelti įtarimą grynai loginis Gorgijo išvadų pagrindimo būdas ir paradoksali jų išsakymo forma. Matyt, tai ir lėmė, kad Gorgijo kūrinys ne tik antikoje, bet ir paskesnėje filosofijos istorijoje dažnai buvo trak-

tuojamas kaip išmoningas, bet tuščios sofistinės retorikos pavyzdys. Užtat kur kas santūresni ir stiliumi, ir prielaidomis Protagoro samprotavimai turėjo labiau apeliuoti į graiko širdį ir protą. Jau pačia tekančios materijos prielaida Protagoras tarsi prisišliejo prie ankstyvosios graikų filosofavimo tradicijos, tuo užsitikrindamas ir savo išvadų galiojimą šiai tradicijai. Negana to, savo išvadas, iš dalies kartojančias Gorgijo kūrinio išvadas, Protagoras išsakė, rodėsi, netgi meilikaujančia graikų filosofams maniera. Žmogaus-mato išvada iš pirmo žvilgsnio tarsi pagrindė kiekvieno filosofo teisę savaip aptarinėti kosmo prigimtį, o išvada apie visko teisingumą dar papildomai krikštijo jų teiginius tiesos verte. Tačiau psichologiškai sureikšmindamas kiekvieną filosofą atskirai, pažintiškai Protagoras juos visus suvienodino ir dėl to nuvertino. Maža to, pažintinėje plotmėje žmogaus-mato išvada prilygino filosofą eiliniam graikui, suteikdama visiems vienodas teises į tiesą. Politinėje plotmėje tokia lygybė graikams jau darėsi normaliu ir pageidaujamu reiškiniu. Tačiau gnoseologinėje plotmėje ši išvada sulygino filosofų (teorinį) mąstymą su kasdieniu žinojimu ir negalėjo neužgauti filosofų savimeilės. Jiems neišvengiamai turėjo iškilti psichologinė autoidentifikacijos problema, numatanti gnoseologinę filosofinio (teorinio) mąstymo atskyrimo nuo kasdienio žinojimo problemą. Net pirmieji antikos filosofai negalėjo nepastebėti, kad jų samprotavimai skiriasi nuo kasdienio žinojimo, taigi jie jau norom nenorom buvo priversti sureikšminti savąjį mąstymą ir manyti tik jį esant teisingą. Šlovė ir garsas bendrapiliečių akyse iš pradžių buvo jų mąstymo teisingumo kriterijus. Ryškėjant skirtingiems požiūriams, radosi ir konkurencija pažintiniu aspektu, o todėl filosofai pradėjo vertinti vieni kitų samprotavimus. Pavyzdžiui, Herakleitas šiuo požiūriu jau peikė

Homerą, o Parmenidas patį Herakleitą. Taigi ankstyvoji antikos filosofija netiesiogiai jau nutatė, kad filosofiją, kaip ypatingą (teorinį) mąstymą, specifikuoja tiesos vertybė. Protagoras šią filosofijos specifiką akivaizdžiai suproblemino, ir antikos filosofijai turėjo iškilti reikmė aiškintis, kas yra tiesa ir kaip ją pasiekti. Taigi dalykiniai samprotavimai šioje filosofijoje turėjo būti papildyti ir pažintiniais. Šia prasme galima teigti, kad Protagoras, tarsi sprendamas Gorgijo iškel-

tą ontologinę problemą, įpiršo antikos filosofijai dar vieną – pažinimo problemą. Na, o žiūrint plačiau, savąja veikla naujai perkirčiuodami visas ligtolines kosmo reikšmes ir prasmes, sofistai nureikšmino ankstesnio kosmo prasmių pastovumo stuburą – vertybes. Taigi galima drąsiai manyti juos esant ir trečiojo pamatinio filosofijos rūpesčio – vertybių problemos krikštateiviais.

Ar begalima dar ką reikšmingesnio nuveikti filosofijos labui, nebūnant filosofais?

LITERATŪRA

1. Diels, H. (1912). *Fragmente der Vorsokratiker. Zweiter Band*. Berlin: Weidmannsche.
2. *Estetikos istorija I*. (1999). Antologija, Senovės rytai. Antika. Vilnius: Pradai.
3. *The Pre-Socratic Philosophers*. (1953). A Companion to Diels, *Fragmente der Vorsokratiker*. Oxford: Blackwell.

4. Диоген Лаэртский. (1986). *О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов*. Москва: Мысль.
5. Секст Эмпирик. (1975–1976). *Сочинения*: в 2-х т. Москва: Мысль.
6. Винделбанд, В. (1883). *История древней философии*. С-Петербург.

NOTHING EXISTS, OR THE PROBLEM OF BEING IN THE THINKING OF SOPHISTS

Skirmantas Jankauskas

Summary

The paper deals with an impact of ideas of Sophists in the early Greek philosophy. The ideas of the two most famous Sophists Gorgias and Protagoras are discussed. The analysis is carried out on the assumption that the movement of Sophists should be treated as a new and relatively autonomous social phenomenon that needs to be legalized in the Greek cosmos. An attempt is made to demonstrate that the Sophists got involved in philosophical discussions with an intent to establish an ontological niche in the Greek cosmos. From this standpoint is analyzed the work of Gorgias „*On Nature, or the Non-existent*“. In the course of this analysis it is shown that the arguments of the previous Greek philosophers, especially those of Eleatics, are logically counter-posed and thus discredited. It is inferred that Gorgias in this way complicated „naive“ or unproblematic thinking of the Greek philosophers, and concurrently identi-

fied, though only in a negative aspect, the fundamental premise of the Sophistic movement – the significance of individual opinion. Finally, it is argued here that Protagoras' famous criterion of man-measure defines the same premise in a positive manner. It also is demonstrated that the essence of the criterion consists in the sensual measuring of the cosmos (logos). This kind of measuring deprives the cosmos of its traditional meanings and values, and by the same virtue makes language a relatively autonomous phenomenon. This, in its turn, makes the fundamental part of the sophistic activity – the rhetoric – possible. The paper concludes with the conclusion that the Sophists endowed the Greek philosophy with three fundamental problems – axiological, ontological and gnoseological.

Keywords: early Greek philosophy, Sophists, being, knowledge, man-measure, rhetoric.

Įteikta 2002 05 10